

SAQQIZ AĞACININ ABŞERONDA TƏBİİ BƏRPA PROSESİ**A.B.DOLXANOV****Bakı Dövlət Universiteti**

Azərbaycan meşələri son dərəcə qiymətli ağac və kol cinslərindən ibarət olmaqla, dünya meşələrinin I qrupuna daxil olması ətraflı şərh olunur.

Arid zonaların əsas cinslərindən hesab olunan, Qırmızı kitaba düşmüş, nəslə kəsilməkdə olan püstənin əcdadı saqqız ağacının Abşeron coğrafi məkanında təbii bərpa yolu ilə çoxalması ilk dəfə müəllif tərəfindən aşkar edilmişdir.

Bu qiymətli ağac cinsinin ətraflı öyrənilməsi və artırılması dünya şöhrətli təbiətşünas akademik Həsən Əliyevin diqqət mərkəzində olduğu aydınlaşmışdır.

Həmçinin Abşeronda saqqız ağacının ilk dəfə əkilib becərilməsi onun tədqiqatlarına və təkliflərinə əsasən aparılmışdır.

Öz təbii zənginliyinə görə Azərbaycan MDB ölkələri içərisində çox müxtəlif sərvətlərə malik olan ölkələrdən biridir. Azərbaycanın zəngin bitki və heyvanlar aləmi, habelə faydalı qazıntıları kifayət qədərdir. Odur ki, Azərbaycanın bütün rayonlarının təbii sərvətlərini qayğı ilə qorumaq, onları dərinədən öyrənmək və inkişaf etdirmək vacibdir.

Təbii sərvətlər içərisində müstəsna rolu olan meşələr son dərəcə əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan meşələri cins tərkibinə görə dünyanın qiymətli dendraflorasıdır deyənlər səhv etmirlər. Azərbaycan meşələrində 400-dən çox ağac və kol növü bitir. Bu növlərin bir çoxunun Azərbaycanın təbiəti üçün son dərəcə əhəmiyyətə malik olduğu məlumdur. Bəzi ağac, kol cinsləri də vardır ki, onlar dünya əhəmiyyətlidir, yəni artıq dünyada nəslə kəsilməkdədir. Bu baxımdan onların ciddi qorunma-

sı və artırılması vacibdir.

Meşələr sağlamlıq mənbəyidir. Adətən bütün sanatoriyalar və istirahət evləri qiymətli meşələrdə və yaşıllıqlarda yerləşdirilir. Meşələr insanların estetik tələbini ödəyir, meyvə, göbələk, ot, giləmeyvə, dərman bitkiləri mənbəyi, həm də qiymətli quş və vəhşi heyvanların sığınacağıdır. Bir sözlə meşələr tükənməz xəzinədir. Meşələr xüsusilə yaşayış məntəqələrinin yaxınlığında daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin meşələrə edilən antropogen təsirlər bu yerlərdə daha çox olur. Meşələr ətraf mühiti saflaşdırmaq xüsusiyyətinə, havada olan zərərli hissəcikləri, qazları və mikrobları məhv etmək qabiliyyətinə malikdir. Odur ki, yaşayış yerlərinin ətrafında meşələr daha ciddi qorunmalı və mühafizə olunmalıdır. Belə meşələrdə ağac kəsmək, mal-qara otarmaq, həddindən artıq gəzintilərə yol vermək burada təbii bərpaya pis təsir etməklə, gələcək meşələrin məhvəsinə gətirib çıxarır.

Respublikamızın yalnız 11% ərazisi meşə fondu hesab olunsa da, seyrəklilər meşələrin məhsuldarlığını aşağı salır. Dağ meşələrinin müxtəlif ekocoğrafi problemləri, düzən meşələrinin isə təbii şəraitin dəyişməsilə əlaqədar azalması təbiətdə həyəcan təbilinin çalınması kimi zamanın hökmünü elan etdi.

Həyəcan təbili mərhum təbiətşünas akademik H.Ə.Əliyevin qələmə aldığı ən qiymətli əsərlərindəndir. O, Azərbaycan təbiətinin bütün regionlarda mühafizə olunması və qorunması barədə yorulmadan elmi tədqiqat işləri aparırdı. Bəzən elmi əsərlərin nailiyyətlərinin təsərrüfatlara tətbiq olunmasına da nəzarət edirdi. Xüsusilə Azərbaycan meşələrinin yaxşılaşdırılması naminə gördüyü işlər daha çox idi. Qiymətli meşə sahələrinin təbiət abidələri kimi sənədləşdirilməsi işlərinə 1982-ci ilin mart ayında hökumət səviyyəsində pasportlaşdırılaraq ciddi mühafizəyə verilməsini təşkil etmişdir.

Azərbaycan təbiətinin, xüsusilə meşələrin qorunması, mühafizəsi və bərpası onun əsas vəzifələrindən biri idi. O, 1970-ci illərdə Qarabağ düzənliyində Ağdam və Bərdə rayonlarının ərazisində Soltanbud meşəsində dünyada nəslə kəsilməkdə olan püstənin əcdadı saqqız ağacının təbii bərpa prosesini müşahidə edirdi. Uzun illər həmin meşə sahəsində hətta qarətikan kollarından meşə içində çəpər çəkdirməklə təbii şəraitin tam formalaşaraq bərpasını ölçülər aparmaqla müəyyənləşdirirdi. O, saqqız ağacının Respublikamızın müxtəlif zonalarında, xüsusilə arid və düzən zonalarında qorunması və artırılması üçün son dərəcə maraqlı elmi işlər görürdü.

Bu işlərin yerinə yetirilməsində Bərdə meşə təsərrüfatı mühəndisi Səttar Məmmədovun əməyi az olmamışdır.

Azərbaycan təbiətində gedən maraqlı prosesləri və apardığı tədqiqat işlərinin nəticələrini Bilik cəmiyyətinin və Azərbaycan təbiəti mühafizə cəmiyyətinin iclas və yığıncaqlarında mütəmadi məruzə edərək təbiət işçilərinə həvəslə çatdırır və lazımı istiqamətlər verərdi. Akademikin bölgələrin yaxşılaşdırılması ilə bağlı işləri saysız və hesabsızdır!

Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin ətrafında yaşıllıq qurşağı yaradılmasının xalq təsərrüfatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb etməsini nəzərə alaraq, həmin şəhərlər ətrafında yaşıllıq qurşağı salınması üçün tədbirlər hazırlayıb həyata keçirmişdir. Ona bu işlərdə yaxından köməklik göstərənlər arasında məhrum professor İbrahim Səfərovun və meşə təsərrüfatı mühəndisi Hüseyn Bədəlovun zəhməti daha tərifəlayiq olmuşdur.

Eyni zamanda Abşeronda erroziyaya məruz qalmış torpaqlarda ağaclar salınması onun başlıca vəzifələrindən biri idi.

Bakı şəhərinin Şıxov çimərliyi zonasında Patamdar qəsəbəsi və s. şəhəratrafi sahələrlə yanaşı, Ceyranbatan gölünün, Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin ətrafında 1000 ha-dan artıq meşə fondu torpaqlarında qarışıq cinslərdən ibarət mədəni meşələr salınması nəzərdə tutulmuşdur.

1970-ci illərdən başlayaraq bu günə qədər bu ərazilərdə müxtəlif ağac və kol cinslərindən ibarət meşə salınmışdır. Hazırda həmin meşələrdə müxtəlif ağac və kol cinslərinin yetişdirilməsi ilə meşə tınlıqları da fəaliyyət göstərir. Burada xeyli işlər görülmüş və davam etməkdədir. Xüsusilə 30 il bundan əvvəl əkilmiş iynəyarpaqlı və enliyarpaqlı meşə cinsləri artıq burada torpaq və iqlim şəraitini qəbul edərək məhsul verməyə başlamışdır. Yeni intraduksiya olunmuşdur.

Bunlardan ən çox elmi maraq doğuranı saqqız ağacının və Eldar şamının həmin yerdə gedən təbii bərpa prosesidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz Saqqız ağacı arid zona üçün əsas baş cins kimi meşə əmələgətirmə qabiliyyətinə görə əvəzsiz təbii proses hesab olunur. Abşeron zonasına daha yaxın məsafədə təbii formada bu cinsin Xızı rayonunun Fındığan kəndi yaxınlığında (Ataçayın sağ sahilində) xarakterik saqqız ağac qrupları bitir. Demək olar ki, ərazi yarımşəhra formasına daha yaxındır. Burada qaratikan, iynəyarpaq, armud və zircinc kollarına rast gəlmək olar. Təəssüf ki, bu yerlərdə də təcridən azalma gedir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, bu qiymətli nadir bitkinin qorunub saxlanması vacibdir. Bununla bərabər Respublikamızda Kiçik və Böyük Qafqazın ətəklərində, Kür-Araz ovalığında bu nadir bitkiyə qismən rast gəlmək mümkündür.

Bu gün apardığımız müşahidələr bir daha təsdiq edir ki, Abşeron yarımadasında saqqız ağacının yayılması heç də zeytun bitkisindən geri qalmır, yəni təbii şəraitə uyğunlaşma təqdirə layiqdir.

Əsası akademik H.Ə.Əliyev tərəfindən qoyulmuş Abşeron yarımadasında saqqız ağacının əkilməsi planı artıq bu gün öz nəticəsini göstərir. Belə ki, saqqız ağacı artıq Ceyranbatan gölünün ətrafında 500 ha-dan da artıq bir ərazidə təbii yolla özünü bərpa edir.

Qeyd olunmalıdır ki, keçmiş saqqız ağacı əkinlərindən ərazidə qismən qalsa da, lakin onlar hazırda toxum vermək qabiliyyətindədirlər.

Ceyranbatan su anbarının ətrafı son illər ciddi mühafizə rejiminə keçirildikdən sonra bu ərazilərdə ot çalmaq və mal-qara otarılmasına tamamilə son qoyulmuşdur. Bundan sonra saqqız ağacı, Eldar şamı və s. qiymətli ağac və kol cinsləri özünübərpa xüsusiyyətlərini göstərirlər.

Son üç ildə aparılan elmi tədqiqat işlərindən məlum olur ki, (2002-2005) ərazidə təbii bərpanı yerinə yetirən quşlar, siçovullar və s. yanaşı, ərazinin suvarma zamanı toxumla təbii olaraq təmin olunmasıdır. Müqayisə üçün qeyd olunmalıdır ki, bu qiymətli cinsin Azərbaycanda bu səviyyədə güclü bərpa prosesi heç bir yerdə qeydə alınmır. Hətta ən böyük (1700 ha) qarışıq təbii meşə massivi olan Soltanbud meşə sahəsində belə qeydə alınmır. Aparılan tədqiqat işlərindən və bugünkü müşahidələrdən və ölçü işlərindən bir daha məlum olur ki, 30-35 il əvvəl elmi tövsiyələr bu gün özünü doğruldur.

Saqqız ağacı son dərəcə qiymətli oduncağa, meyvələrə və estetik gözəlliyə malik olmaqla yanaşı, uzunömürlü və çətin şəraitdə meşə əmələgətirmə qabiliyyətinə malikdir.

Ceyranbatan gölünün ətrafında gedən belə bir məqsədyönlü təbii proseslərdən məlum olur ki, yaxın gələcəkdə bu ərazidə yüksək bonitəyə malik saqqız ağacı meşəsi Abşeronun bitki örtüyü xəritəsinə daxil olacaq (ərazidə çəkilmiş fotosəkillərdən bu fikrin doğruluğu məlumdur).

Dünyada nəslə kəsilməkdə olan bu cinsin Azərbaycanda ciddi mühafizəsini təmin etmək məqsədilə o, Qırmızı kitaba daxil edilmişdir. Onun bitdiyi ərazilər 1982-ci ildən etibarən təbiət abidələri siyahısına daxil edilməklə mühafizə olunur.

Saqqız ağacına bəzən vəhşi püstə də deyilir. Onun dendroloji xüsusiyyətləri bunlardır: hündürlüyü 15-17m, diametri bəzən 100 sm-ə çatır, geniş yarımkürəvi, seyrək çətiri vardır. Gövdəsinin qabığı tünd boz da-yaz çatlıdır. Təzə zoğları isə açıq boz rəngli və parlaqdır. Qışda yarpaqlarını tökür. Meyvəsi xırdadır, gün düşən tərəfdə qırmızı rəngli olur, yağlıdır. Gövdəsindən kitrə alınır və həmin kitrədən saqqız kimi istifadə edilir. İyun ayında çiçəkləyir, meyvəsi avqust ayında yetişir. Toxumla təbii bərpası yaxşı gedir. Kəsildikdə kətdə sız və güclü pöhrələr verir. İşıqsevən, istisevən, torpağa az tələbkar və quraqlığa davamlıdır. Kiçik Asiyada, İranda, Kırında və Qafqazda bitir. Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazda aşağı dağ qurşağında, Kür-Araz ovalığında bitir. Ən geniş massivi Soltanbud meşəsi hesab olunur.

Mədəni püstənin Abşeronda yüksək məhsul verməsi (məhsulunda 65%-ə qədər yağ vardır) bir daha təsdiq edir ki, püstə və onun əcdadı sayılan saqqız ağacı Abşeronu öz vətəni kimi qəbul etmişdir.

Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Abşeronun özünəməxsus bitki örtüyü yoxdur. Hal-hazırda bu gün Abşeron ərazisində mövcud ağac və kol, hətta ot örtüyü Azərbaycanın və dünyanın başqa iqlim və torpaq şəraitindən gətirilmişdir.

Ceyranbatan gölünün ətrafında olan dövlət meşə fondu torpaqlarında 70-ci illərdən bu günə qədər müxtəlif ağac və kol bitkiləri əkilib becərilir. Bu ərazidə suvarma şəbəkələri kifayət qədər meşə əkinlərinin suvarılmasını təmin edir.

Hal-hazırda Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin İxtisaslaşdırma və İxtisasartırma İnstitutunun Meşəçilik şöbəsi 5 ildir ki, Abşeronun torpaq və iqlim şəraitində əkilib becərilən ağac və kol cinslərinin aqrotexniki qaydalarını və s. təcrübə dərslərini məhz burada aparır. Yaxşı olardı ki, belə bir əlverişli şəraiti nəzərə alaraq Ceyranbatan gölünün ətrafında 1000 ha-dan da artıq meşə fondu torpaqlarında mərhum akademik H.Ə.Əliyevin 100 illik xatirəsinə hörmət məqsədilə həmin ərazilərdə dendrologiya bağı salınması rəsmiləşdirilə. Çünki Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin iqliminə və ətraf mühitinə ən böyük töhvə buranın elmi əhəmiyyətə malik dendrologiya bağına çevrilməsi yubiley üçün ən böyük hədiyyə olardı.

Bu gün Bakıda və Sumqayıt şəhərlərində aparılan tikinti-abadlıq işləri yaşıl massivlərin qismən azalmasına təsir edir. Şəhər əhalisi isə hər gün artmaqdadır. Belə hal hər bir şəxsin payına düşən yaşıllıq normasını azaldır (müvafiq norma adambaşına 25 kv.m-dən az olmamalıdır). Lakin Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin mərkəzində parkların və bağların salınması imkan xaricindədir. Odur ki, gələcək inkişaf tempini və elmi tədqiqat işlərinin aparılmasını əsas tutaraq mərhum akademik Həsən Əliyevin adını daşıyan "Abşeron dendrarisi" yaradılmalıdır. Buradan

Azərbaycanın təhsil müəssisələri, elmi tədqiqat institutları lazımınca bəhrələner. Həmçinin ümidvarıq ki, bu “Dendrari” Şərqin ən zəngin elmi məbədinə, cənnət guşəsinə çevrilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundzadə C., Hüseynov Ə. Meşəçilik və Azərbaycanca təbiətin qorunması. Azər.təd. nəşriyyatı, 1963.
2. Azərbaycan Respublikasının ekoloji konsepsiyası. Dövlət Ekologiya komitəsi, Bakı, 1992.
3. Azərbaycanın Qırmızı kitabı. Bakı, Işıq, 1989.
4. Budaqov B. Azərbaycan təbiəti. Bakı, 1993.
5. Əliyev H. Həyəcan təbili. Bakı, 1982.
6. Göyçaylı Ş. Coğrafi ekologiyanın problemləri. Bakı 2004.
7. Məmmədov Q., Mahmudov X. Azərbaycan meşələri. Bakı, Elm, 2002.
8. Təhməzov B., Əsədov K. Azərbaycanın bioloji təbiət abidələri. Bakı, 2004.

ЕСТЕСТВЕННОЕ ВОЗОБНОВЛЕНИЕ КЕВОВОГО ДЕРЕВА В АБШЕРОНЕ

А.Б.ДОЛХАНОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена актуальной проблеме сохранения природного баланса путем лесовосстановления лесонасаждения в Азербайджане.

Лес является национальным богатством нашей родины.

На территории Джейранбатанского водохранилища на Абшероне происходит естественное возобновление Кевового дерева, сосны Эльдарской и других ценных пород.

Хочется отметить исключительное уважение памяти великого ученого-естествоиспытателя академика Г.А.Алиева, который сыграл особую роль в сохранении уникальных лесных массивов Азербайджана.

NATURAL RESTORATION OF PISTACHIO TREES IN ABSHERON

A.B.DOLKHANOV

SUMMARY

Given article is presenting an actual problem of natural balance in Azerbaijan by restoration and forestations.

The forests are national richness of our country.

Questions of gardening of territories are mentioned by means of a juniper and an Eldar pine, especially at the territory of Djeyranbatan water reserve on Absheron peninsula.

The exclusive respect appears memories of great scientist naturalist academician H.Aliev, who has played a special role in preservation of unique large forests of Azerbaijan.